

A Survey of Persian Dialectal Versified Glossaries in Recent Centuries

Soraya Razavi¹
Mohammad Amin Nasseh^{*2}

Abstract

Dialectal versified dictionaries, as an example of didactic poetry, in recent centuries, are compiled to protect dialectal words. Among the old dialect dictionaries, we can mention "Nesab-e Jame-al-Loghat" (10th AH), "Nesab-e Sabuhi" and "Nesab-e Tabari" (13th AH), most of these examples are based on the model of "Nesab al-Sabiyan" Abu Nasr Farahi (7th AH). In Iran, due to ethnic and racial diversity, we are faced with a wide range of local languages and dialects. Since a long time ago, one of the effective ways to protect their prosperity in the young generation has been using the language of poetry in order to simplify the process of memorizing dialect words. Despite this, for many languages and dialects of our country, we do not have a systematic dictionary in the form of versified glossary "Nesab". The present article aims to present examples of poetic dialect glossaries, and point out their structural features so that it may be an incentive to revive this poetic tradition as one of the approaches of lexicography in the contemporary period.

Keywords: versified dictionary, didactic poetry, Iranian dialects, lexicography.

Extended abstract

1. Introduction

"Nisab" is an Arabic word that means a certain limit of something for which other meanings are mentioned in the dictionaries. In literary terms, "Nisab" is a poem that usually has a word or words translated from one language to another in each verse. In other words, Nisab is a kind of rhymed dictionary so that words can be remembered better. Nisabs are generally written to teach science and technology, and do not necessarily have a poetic aspect (Akhwan Mahdavi, 2015: 63).

1. MA student in General Linguistics, Faculty of Humanities, Birjand University, Birjand, Iran. (Tbagheran@gmail.com)

*2. Assistant Professor in General Linguistics, Department of Linguistics, Faculty of Humanities, Birjand University, Birjand, Iran. (Corresponding Author: amin_nasseh@birjand.ac.ir)

Naibi (2013) based on the existing rhymed dictionaries in the history of Iranian literature, has divided the Nisab into three categories in terms of subject diversity. The "dialectal Nisabs" are a subset of "Linguistic Nisabs". In defining linguistic Nisab in poetry and literature, Naibi says it is explaining the words from one language to another language or to find its equivalents. This poetic art was created by bilingual poets. These Nisabs have been organized to teach and transfer the words of one language or dialect to the speakers of another language. Therefore, its composers should have sufficient command in both languages or dialects (Naibi, 2013: 10).

Nisabs are often composed in the range of 200 to 500 verses, which include about 7 to 10 forms of prosody. The Nisabs that have additional verses to explain the words, even include more than 500 verses (Naibi, 2013: 12). Among the published Nisabs on Persian language dialects, the following can be mentioned:

Niaz Hijazi's "Comprehensive Dictionary of Vocabularies" (second half of the 10th century AH), in which the author defines some words and combinations that represent the natural language of the region in his time. Birjandi's dialectal words include: "Sabuhi versified dictionary" (13th century) by Mulla Ali Ashraf Sabohi, and "Andalib Nisab" (current century) by Saeed Andalib, "Nasab Tabari" by Amir Teimur Qajar (1264 AH), "Gorgani Nisab" by Seyed Reza Erfani (1943-1947), "Gorgani Nisab" by Nasrollah Safai (second half of the present century), "Shoshtar Nisab" by Mohammad Baqer Niromand (1970), "Sabzevari Nisab" by Seyed Ali Naqi Amin (second half of the current century), and also two books on the local words of the Semnani dialect in 2013 and 2015 by Mohammad Reza Jadidi; and a poem by Mohammad Baqer Nayeri and Farhang Shkouhi which will be introduced in this article.

2. Theoretical framework

As an example of versified dictionary, Nisabs have less lexical richness than today's dictionaries. In comparison to non-versified dictionaries, they have a small volume in terms of the range and number of words, and the words that appear in the dictionary section are mostly everyday words in colloquial language. The uncommon and difficult words for writing are rarely seen in them. The meaning of all words is not expressed correctly due to the observance of poetic rules and restrictions such as rhyme and prosody. A word that conforms to the rules of poetry usually is chosen for the meaning of each word. In addition to Nisabs, we can mention *Alfiyes*, *Tohfes*, *Arjoses*, and other educational epopees as a kind of didactic literature.

3. Research method

In this article, the research is carried out in a library form including: articles and related research, dissertations and published books. For studying the dialect's

words in some cases it was necessary to access the manuscripts of those words. Then various dialectal Nisabs from the past to the present have been identified and their structural features have been mentioned. In the meantime, the various considerations of Nisabs, the structure of presenting words and the pattern of setting words according to the type of each Nisabs have been introduced. Finally, a report has been presented on the comparison of dialects' Nisabs. Since Nisabs are considered a kind of dictionary and since lexicography is intertwined with linguistics, we have tried to have a look at the structural parameters of Nisabs from this point of view.

4. Findings and discussion

Compiling and organizing the dialectal dictionaries is one of the ways that helps preserving the local languages and dialects. Among them, versified dictionaries, which are mainly based on the old Nisabs, due to their rhyme, help a lot in memorizing these dialect words. The Nisabs introduced in this article based on their regulatory structure can be classified into prefaced and non-prefaced Nisabs composed in Persian dialects.

It is interesting to note that the difference between these Nisabs and the emotional poems of other poets is that these versified dictionaries are mainly composed in a various prosodic environment. They often lack poetic charms. On the other hand, using poetry as a tool to address some scientific issues is considered one of the capabilities of some literary scholars who have used the capacity of prosodic features to reflect educational issues, and this innovation helps to facilitate learning these dialect words.

5. Conclusion

Languages and dialects, as a mirror of the native and national culture of Iranians, have faced serious threats in recent years due to the influx of media waves into villages and remote areas, and as a result, urbanization and increase migration to big cities. By reviewing the methods of dealing with words and their meanings in dialectal Nisabs, we can come up with solutions such as: consecutively presenting the dialect's words and their meanings and vice versa; presenting the meaning of a dialect word with another dialect word; presenting the meaning of a dialect word by using its opposite meaning; presenting the meaning of a dialect word in the form of a sentence; and presenting the meaning of a dialect word with a synonym in another dialect or language that was used by the writers of Nisabs.

Select Bibliography

Akhavan Mahdavi, Mahmoud. Literature and Dialect of Rhyme words (Examination of Two Poems by Gorgani Nisab), *Cultural Journal*, 2015; 2(6): 62-70. [in Persian]

- Jadidi, Mohammadreza. Nisab of Semnani vocabulary, Semnan: Hableroud. 2022. [in Persian]
- Hasanalizadeh, Samaneh. Shahidi, Ali. Zarshenas, Zohre. The function of bilingual Persian-Turkish versified dictionaries in the transmission of Persian language knowledge during the Ottoman period in Anatolia, *Persian Language and Literature Journal*, Tabriz University, 2022; 75(245): 73-96. [in Persian]
- Dehrami, Mehdi. Scientific and educational versified story in Persian literature and investigation of the course in its content (Up to the 9th century), *Journal of Literary Essays*, 2015; 49(4): 1-22. [in Persian]
- Zabihi, Ali. Nisab of Tabari Majlis and Hazliat of Amir Mazandarani, *Miras Report*, 2012; 7(1 and 2): 46-53. [in Persian]
- Rezaei, Jamal. Mullah Ali-Ashraf Sabohi's versified dictionary in the Birjandi dialect, *Magazine of literature faculty of Tehran University*, 1966; 13(3): 1-144. [in Persian]
- Rezaei, Jamal. Birjandi Dialect (First part: Versified dictionary of Mullah Ali Ashraf Sabohi), Tehran: Tehran University Press. 1965. [in Persian]
- Kiya, Sadeq. Tabari dictionary of dialect words in seven Persian dictionaries. Tehran: Tehran University Press. 1948. [in Persian]
- Nayebi, Mohammad Sadeq. Sadeq Nisab. East Azerbaijan/Miane: Naibi. 2004. [in Persian]
- Niroumand, Mohammad Bagher. Nisab of Shushtar (Shushtari dictionary in the form of poetry), Ahvaz: Niromand. 1970. [in Persian]

How to cite:

Razavi S, Nasseh M. A Survey of Persian Dialectal Versified Glossaries in Recent Centuries. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2024; 2(16): 205-222. DOI:10.22124/plid.2024.28182.1684

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱
صفحات: ۲۲۲-۲۰۶

بررسی نصاب‌های گویشی فارسی در سده‌های اخیر

ثریا رضوی^۱
محمدامین ناصح^۲

چکیده

نصاب‌های زبانی و گویشی به‌عنوان نمونه‌ای از شعر تعلیمی در سده‌های اخیر با هدف کمک به حراست از واژه‌های زبانی و گویشی تنظیم شده‌اند. از واژه‌نامه‌های گویشی کهن می‌توان به «نصاب جامع اللغات» (قرن دهم هجری)، «نصاب صبوحي» و «نصاب طبری» (قرن سیزدهم هجری) اشاره کرد که اغلب براساس الگوی «نصاب الصبیان» ابونصر فراهی (قرن هفتم هجری) تدوین شده‌اند. در ایران با گستره وسیعی از زبان‌ها و گویش‌های محلی مواجه هستیم و از دیرباز یکی از راه‌های مؤثر حفظ و کمک به رونق آنها بهره‌گیری از زبان شعر برای ساده‌سازی به‌خاطر سپاری واژه‌های گویشی بوده‌است. وزن و قافیه و سادگی مضامین می‌تواند کمک شایانی به حفظ لغات و اصطلاحات گویشی کند. با وجود این برای بسیاری از زبان‌ها و گویش‌های کشورمان فرهنگ لغت منظومی در قالب «نصاب» در اختیار نداریم. مقاله حاضر بر آن است تا ضمن ارائه نمونه‌هایی از اشعار نصاب‌های گویشی موجود به ویژگی‌های ساختاری آنها اشاره نماید تا انگیزه‌ای برای احیای این سنت شعری به‌عنوان یکی از رویکردهای فرهنگ‌نویسی در ایران باشد.

واژگان کلیدی: نصاب‌های گویشی، واژه‌نامه منظوم، گویش‌های ایرانی، فرهنگ‌نویسی، شعر تعلیمی.

Tbageran@gmail.com

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

✉ amin_nasseh@birjand.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. (نویسنده مسؤول)

۱- مقدمه

گویش‌ها، گونه‌ها و لهجه‌های ایرانی گنجینه‌ای غنی از لغات، اصطلاحات و ساخت‌های صرفی و نحوی کهن هستند که آگاهی‌های ارزشمندی دربارهٔ زبان‌های ایرانی و تاریخ آنها در اختیار می‌گذارند. ایران از سرزمین‌هایی است که از دیرباز زبان‌ها و گویش‌های بسیاری در آن رواج داشته‌است، ولی با این تنوع زبانی عمر پژوهش در زبان‌های ایرانی چندان طولانی نیست و به‌صورت تخصصی از یک سده تجاوز نمی‌کند.

بررسی گویش‌های ایرانی راهی است به سوی پُر بار کردن مطالعات زبان فارسی، شناساندن این گونه‌ها به نسل‌های بعدی و پژوهشگران دیگر، کمک به شرح و تفسیر متون ادبی، کمک به معلمان زبان فارسی، جلوگیری از ورود واژه‌های بیگانه، شناخت ادبیات گفتاری هر استان و شناخت هویت، ملیت، آداب و رسوم و تاریخ قومی هر منطقه. یکی از راه‌های مطالعهٔ پیشینهٔ لهجه‌ها و گویش‌های محلی، بررسی واژه‌ها، جملات پراکنده، فہلویات و اصطلاحاتی است که از گویش‌ها در متون مختلف غیرگویشی بر جا مانده‌است.

«نصاب» واژه‌ای است عربی به معنای حد معینی از چیزی. در واژه‌نامه‌ها معانی دیگری نیز برای آن ذکر شده‌است. در اصطلاح ادبی «نصاب» منظومه‌ای است که معمولاً در هر بیت آن، کلمه یا کلمه‌هایی از یک زبان به زبان دیگر برگردانده یا ترجمه شده‌است. به عبارتی نصاب، نوعی فرهنگ لغت منظوم است تا واژه‌ها بهتر به خاطر سپرده شوند. نصاب‌ها عموماً برای تعلیم علوم و فنون سروده شده‌اند و لزوماً جنبهٔ شاعرانه ندارند (اخوان مهدوی، ۱۳۹۵: ۶۳).

علاوه بر نصاب‌ها می‌توان از الفیه‌ها^(۱)، تحفه‌ها، ارجوزه‌ها^(۲) و نیز سایر منظومه‌های آموزشی به‌عنوان جلوه‌هایی از ادبیات تعلیمی نام برد. شعر تعلیمی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین گونه‌های ادبی است که در تاریخ ادبیات هر کشوری قابل جست‌وجوست. شاعران مختلفی، مضامین تعلیمی را سرلوحهٔ خود قرار داده و نکات علمی و آموزشی را به شیوه‌ای ساده و بی‌تکلف در قالب شعر ارائه کرده‌اند تا با بهره‌گیری از ظرفیت وزن و قافیه بهتر به ذهن سپرده شود. شمیسا (۱۳۷۳: ۲۴۷) در تعریف ادبیات تعلیمی می‌گوید: «اثری است که دانشی (چه عملی و چه نظری) را برای خواننده تشریح کند یا مسائل واژگانی و ... را به شکل ادبی عرضه دارد»، لذا یکی از جلوه‌های بارز ادبیات تعلیمی را می‌توان نصاب‌های زبانی و گویشی دانست.

گونهٔ نوینی از شعر تعلیمی که به قصد آموختن شاخه‌هایی از دانش عقلی و نقلی است در ادب ما وجود دارد و آن نوعی است که شاعران قالب شعر را برای آموزش موضوعی خاص به

کار برده‌اند. به‌عنوان نمونه «نصاب‌الصبيان» ابونصر فراهی را می‌توان دایره‌المعارف کوچکی دانست که در آن معانی لغات عربی و بعضی از مباحث فن عروض و نیز اطلاعاتی درباره اشیا به‌صورت منظوم درآمده‌است. همچنین در علم صرف و نحو «الفیه ابن‌معطی» و «الفیه ابن‌مالک» (قرن هفتم) مشهور است (دهرامی، ۱۳۹۵: ۱۶).

با این توضیح می‌توان نصاب‌های منظوم را که با اهداف آموزشی مختلف به سرایش درآمده‌اند، به نحوی زیر شمول شعر و ادبیات تعلیمی محسوب نمود چراکه وجه اشتراک آنها سرایش شعر با هدف آموزش جنبه‌هایی از دانش ازجمله زبان‌آوری است.

نائبی (۱۳۸۳) براساس نصاب‌های موجود در تاریخ ادبیات ایران، نصاب را از لحاظ تنوع موضوعی به سه دسته؛ «تجویدی»، «بیانی» و «زبانی» تقسیم کرده‌است. نصاب‌های گویشی زیرمجموعه گروه سوم‌اند. نائبی (همان: ۱۰) در تعریف نصاب زبانی آورده‌است: نصاب در شعر و ادبیات آن است که واژه‌ای را از یک زبان به زبان دیگر شرح دهند یا معادل آن را بیاورند. این هنر شعری را شاعرانی با ذوق و دوزبانه خلق کرده‌اند. این نصاب‌ها برای آموزش و انتقال واژه‌های یک زبان یا گویش به گویشوران زبانی دیگر منظوم گشته‌اند، لذا سرایندگان آن باید تسلط کافی به هر دو زبان یا گویش داشته باشند.

فرهنگ‌های منظوم نسبت به فرهنگ‌های امروزی غنای واژگانی کمتری دارند و در قیاس با فرهنگ‌های غیرمنظوم از نظر گستره و شمار واژه‌ها حجم اندکی دارند و کلماتی که در بخش لغت‌نامه آمده‌اند، اغلب واژه‌های روزمره در زبان محاوره مردم هستند و واژه‌های نادر و ثقیل برای نگارش و انشا در آنها کمتر دیده می‌شود. به دلیل رعایت قواعد شعری و محدودیت‌هایی از قبیل وزن و قافیه و عروض، مفهوم تمام واژه‌ها به‌درستی بیان نشده‌اند و در معنی هر واژه، معمولاً کلمه‌ای که مناسب با قواعد شعری قطعه موردنظر باشد انتخاب شده‌است (حسنعلی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۰).

نصاب‌ها غالباً در محدوده ۲۰۰ تا ۵۰۰ بیت شعر سروده می‌شود که در حدود ۷ تا ۱۰ بحر از بحور عروضی را شامل می‌گردد. نصاب‌هایی که دارای ابیاتی اضافه بر شرح لغات هستند، حتی بالای ۵۰۰ بیت را هم دربر می‌گیرد (نائبی، ۱۳۸۳: ۱۲).

در این پژوهش که کتابخانه‌ای است و در مواردی برای تطبیق برخی واژه‌های گویشی نسخه خطی آنها نیز دیده شده‌است، نصاب‌های گویشی از گذشته تا حال شناسایی و ویژگی‌های ساختاری آنها آمده‌است. در این میان ملاحظات متنوع نصاب‌ها و ساختار ارائه

واژه‌ها و الگوی تنظیم کلمات متناسب نوع هر نصاب معرفی شده‌است. درنهایت از مقایسه نصاب‌های گویشی گزارشی ارائه شده‌است. از آنجاکه نصاب‌ها نوعی لغت‌نامه‌اند و ازسویی چون فرهنگ‌نویسی با زبان‌شناسی پیوند دارد سعی می‌شود نیم‌نگاهی به شاخص‌های ساختاری نصاب‌ها داشته باشیم.

۲- پیشینه پژوهش

کیا (۱۳۲۷) کتابی با عنوان *واژه‌نامه طبری* دارد که دربردارنده «نصاب طبری» (مانده از زمان محمدشاه قاجار)، *واژه‌نامه طبری نصاب*، گزارش واژه‌هایی که در نصاب آمده، بررسی در ریشه آنها با دیباچه‌ای درباره بازمانده‌های گویش طبری و سه پیوست است. رضایی (۱۳۴۵) به معرفی نسخه‌ای از «نصاب صبحی» پرداخته‌است. نیرومند (۱۳۴۹ و ۱۳۵۵) واژه‌های گویش شوشتری را در دو مجموعه گردآوری کرده‌است؛ «نصاب شوشتر» که منظوم است و «واژه‌نامه‌ای از گویش شوشتری» که منثور و به سبک لغت‌نامه‌هاست. علینقی امین (۱۳۸۱) در کتاب *تاریخ سبزوار پیوستی* به نام «فرهنگ منظوم گویش سبزواری» در حدود ۸۰ بیت دارد که به معرفی برخی واژه‌ها و افعال گویشی و معنی آنها پرداخته‌است. شیفته‌فر (۱۳۹۰) کتاب *جامع اللغات* نیازی حجازی را گردآوری کرده‌است که دربردارنده متن نصاب، لغات، کلمات و ترکیباتی است که معادل لغات‌اند یا ضمن تعریف لغات آمده‌اند. ذبیحی (۱۳۹۲) به معرفی «نصاب طبری» نسخه مجلس پرداخته‌است و با برشمردن ویژگی‌های این نسخه به بازنویسی هزلیات «امیر مازندرانی» پرداخته که در دیگر نسخ نیامده و تاکنون از نگاه نصاب‌پژوهان مازندرانی دور مانده‌است. جدیدی (۱۳۹۴) به معرفی نمونه‌هایی از اشعار گویشی نصاب‌گونه شعرای استان سمنان پرداخته‌است. وی (۱۴۰۱) به معرفی نمونه‌هایی از نصاب‌های گویشی استان سمنان پرداخته‌است که تکمیل کار چاپ‌شده او در ۱۳۹۲ است. اخوان مهدوی (۱۳۹۵) به معرفی دو شعر نصاب که تنها نصاب‌های گرگانی هستند پرداخته‌است.

تاکنون از گویش استرآبادی اسناد مکتوب تاریخی به دست نیامده‌است و پژوهش‌های گویش‌شناسی آن اغلب مربوط به سال‌های اخیرند. ذبیحی و گودرزی (۱۳۹۵) عنوان می‌کنند که امیر پازواری مشهورترین شاعر بومی سرای مازندران است. اما در منابع مکتوب و نسخه‌های خطی امیر با پسوندهای طبرستانی، مازندرانی، ساروی، بابل‌کناری، طبرسی، کجوری و آملی نیز آمده که موثق‌ترین آن طبرستانی و مازندرانی است اما پسوند امیر متعلق به شاعر نصاب‌سرای مازندرانی؛ امیر تیمور قاجار ساروی است که با امیر پازواری تفاوت دارد.

رضوی (۱۴۰۲) به بررسی ساخت‌واژی واژه‌های گویشی نصاب صبحی پرداخته‌است. او در این پژوهش نمونه‌هایی از فرایندهای واژه‌سازی معمول در گویش بیرجندی را به همراه تحولات واژگانی و آوایی گویش مزبور ارائه نموده‌است و با استنادات خود مدعی شده که گویش بیرجندی در دو و نیم قرن گذشته از حیث واژگان اختصاصی به‌طور محسوس تهی گشته‌است.

۳- نصاب گویش‌های فارسی

از نصاب‌ها در باب گویش‌های زبان فارسی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

«نصاب جامع‌اللغات» اثر نیازی حجازی (نیمه دوم قرن دهم هجری قمری)، که در آن مؤلف تعریف بعضی از لغات، کلمات و ترکیبات زمان خود را آورده‌است؛ نصاب‌های بیرجندی: «نصاب صبحی» (قرن سیزدهم) از ملاعلی‌اشرف صبحی، «نصاب عندلیب» (معاصر) از سعید عندلیب، «نصاب طبری» اثر امیر تیمور قاجار (۱۲۶۴ق)؛ «نصاب گرگانی» اثر سیدرضا عرفانی (۱۳۲۲ تا ۱۳۲۶ش)، «نصاب گرگانی» اثر نصرآ... صفائی (معاصر)؛ «نصاب شوشتر» اثر محمدباقر نیرومند (۱۳۴۹ش)؛ «نصاب سبزواری» اثر سیدعلینقی امین (معاصر)؛ در مورد واژه‌های محلی گویش سمنان دو کتاب در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴ به کوشش محمدرضا جدیدی و سروده آقایان محمدباقر نیری و فرهنگ شکوهی.

۳-۱- نصاب جامع‌اللغات

فرهنگ منظوم «جامع‌اللغات» را ادیبی به نام «نیازی حجازی» یا نیازی بخاری در نیمه دوم قرن دهم هجری تألیف کرده‌است. این فرهنگ حدوداً شامل ۱۶۰۰ لغت فرس^(۳) و عربی است که در ۱۶۲ قطعه و ۶۱۱ بیت، در هشت بحر عروضی سروده شده‌است. شرح حال و زمان زندگی نیازی حجازی و سال تألیف کتاب نامعلوم است، ولی احتمالاً تاریخ تألیف جامع‌اللغات باید بین سال‌های ۹۵۱ تا ۱۰۰۵ هجری باشد.

یکی از این ویژگی‌های لغوی جامع‌اللغات آن است که در تعریف بعضی از لغات، کلمات و ترکیباتی آمده که نشان‌دهنده زبان منطقه و زمان او بوده‌است. از این رو نمونه‌ای کهن از نصابی است که رنگ‌وبوی گویشی دارد. این اثر از منابع فرهنگ‌های «جهانگیری» و «مجمع‌الفرس» بوده‌است. «شرفنامه منیری» (فرهنگ / برهیمی) و «صحاح الفرس» از منابع نیازی در تألیف جامع‌اللغات است. از جامع‌اللغات، دست‌نویس منحصر به فردی در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار موجود است (نیازی حجازی، ۱۳۹۰: ۱۰).

- نمونه‌ای از ابیات نصاب جامع اللغات

آنچه سلطان از رعیت گیرد، آن باشد «خراج»
 «تحفه» هدیه آنچه پیش کس برند و «عطر» بوی
 آفرین و مدحت و مدح آن «دعای نیک» دان
 «میزبان» آن کس که مهمان دارد، اما «مرزغن»
 شور و غوغایی که در شادی است «هایاهوی» گوی
 چو «جزر» کم شدن آب «بحر» و «مد» ضدش
 کهکشان را به فرس دانی چیست؟
 اختر کاویانی آن علمای
 «کده» خانه، «پیام» پیغام است
 «شب چراغک» «چراغله» شب‌تاب

و آنچه می‌گیرد ز ابنای سبیل آن است «باج»
 «ماجرا» چیزی گذشته راست‌گفتار است «امین»
 هجو و نفرین و هجا اما «دعای بد» بود
 هست گورستان «شکنج» آمد شکن یعنی که چین
 لیک «هایاهای» در ماتم بود این است «وین»
 «کنیسه» معبد خیل یهود و «لهجه» سخن
 «پالهنج» است و «آسمان‌دره» دان
 که فریدون ز کلاه داشته آن
 «شیراوژن» تو شیرافکن خوان
 کرمکی کو بود شب افروزان
 (همان: ۳-۸۱)

۳-۲- نصاب‌های بیرجندی

۳-۲-۱- نصاب صبوحي

از گویش بیرجند نصابی از بیش از دو سده پیش به نام «فرهنگ صبوحي» بازمانده است. سراینده این نصاب ملاعلی اشرف متخلص به «صبوحي» بوده که در نیمه دوم سده دوازدهم و بخشی از نیمه نخست سده سیزدهم قمری می‌زیسته است.

فرهنگ صبوحي منظومه‌ای است دویست بیتي که بر یک وزن، بحر رمل مثنی مقصور^(۴) و یک قافیه و بر شیوه «نصاب‌الصبيان» ابونصر فراهی سروده شده و ناگزیر بسیاری از قافیه‌ها تکرار شده است. بیت بیستم آغاز و بیت صدونود پایان نصاب است. ده بیت پایان نصاب بیت‌هایی است طنزآمیز درباره مردم روستای زیروچ (زادگاه صبوحي). در ۱۷۱ بیت از فرهنگ صبوحي که واژه‌های گویشی را دربر دارد بیش از پانصد واژه (اسم، فعل، صفت، ضمیر)، ترکیب، عبارت و... آمده است (رضایی، ۱۳۴۴: ۵).

صبوحي در دوران جوانی احتمالا به نیت تحصیل، سفری به اصفهان داشت و چند سالی در آن شهر اقامت گزید. به نظر می‌رسد آشنایی او با قالب نصاب و کارکرد نصاب‌های گویشی از برکات این سفر باشد (رضوی، ۱۴۰۲: ۴۳).

صبوحي خود نصابش را «فرهنگ» نامیده و پس از او دیگران به همین نام از آن یاد کرده‌اند. در نسخه کتابخانه مجموعه لغت‌نامه دهخدا آمده است: «فرهنگ ملاعلی اشرف صبوحي به لغت اهل بیرجند ولی اکنون بیشتر به نام نصاب صبوحي خوانده می‌شود. از

فرهنگ صبوحی دست‌نویس‌هایی از سدهٔ اخیر موجود است، اما نسخه‌هایی از زمان صبوحی یا کمی پس از آن بسیار اندک و نایاب است. تنها دست‌نویسی که شاید زمان نوشتن آن به عهد صبوحی نزدیک باشد نسخه‌ای است که نگارندهٔ آن محمداسماعیل رضوانی است. دیگری نسخه‌ای است در یک جنگ خطی متعلق به کتابخانهٔ سازمان لغت‌نامه دهخدا (همان: ۱۰).

با مرور اصول فرهنگ‌نگاری گویشی تصریح به «معرفی حوزهٔ جغرافیائی زبان توسط نصاب‌نویس، انتخاب درست واژهٔ گویشی و در صورت امکان آوردن مثالی برای آن توسط شاعر» را می‌توان از نقاط قوت نصاب صبوحی برشمرد (سبزعلی‌پور و نیک‌گهر، ۱۳۹۳: ۷۱).

نصاب صبوحی در شمار نصاب‌های مقدمه‌دار فهرست می‌شود، چون شاعر پیش از ورود به واژه‌نامهٔ خود پس از یک تغزل و ذکر نام‌های فارسی، عربی و ترکی خدا و وصف پیشوایان دین و یادی از حاکم و بزرگان در ۱۹ بیت، به آوردن واژه‌های بومی و معنی آنها می‌پردازد. همچنین پراکندگی حوزهٔ لغات در نصاب‌های گویشی به‌صورتی است که در یک بیت واژه‌هایی معنی شده که گاه تناسبی از حیث الفبایی یا موضوعی با هم ندارند. به‌عنوان نمونه در نصاب صبوحی واژه‌ها بدون نظم الفبایی یا موضوعی آورده شده‌اند که این خود بازیابی واژه‌ها را با مشکل مواجه می‌کند (رضایی، ۱۳۴۴: ۵).

گویش‌های امروزی خراسان عموماً گونه‌هایی از زبان فارسی دری هستند و برخی ویژگی‌های تاریخی زبان فارسی را حفظ کرده‌اند. نصاب گویشی ملاعلی‌اشرف صبوحی که حدود ۲۵۰ سال پیش تنظیم شده نیز واژه‌های گویش بیرجند را حفظ کرده و بازتابی از فرهنگ مردم آن است.

– نمونه‌ای از ابیات نصاب صبوحی

دان «مشد» را مشهد و «میمیز» را می‌دان مویز	«کلبلی» را کربلائی دان و «زیتیر» زودتر
«پاپرخنه» پاپرخنه «لیسک» باشد بی‌لباس	«لیسکو» باشد ز زیر حلق تا پشت کمر
دستبد مطلق و پابند مطلق را شناس	«یاره» و «خلخال» ای فرخ رخ نیکو سیر
«آشان» باشد چراغان «آشانی» شب‌چره	مرغ مطلق «ماکیان» باشد «گده» باشد دگر
فهم کن بارانِ وافر را ز لفظ «شیلرو»	بارشِ کم را بفهم از «سنگ تار» و «کال شر»
گر ندانی معنی «هموار» و «همواروک» را	ان بود اهسته این از ان بود اهسته‌تر
هر بیابانی که باشد در کنار کوهسار	روستازادگان نامند ان را «پیشبر»
«لنگ» باشد عدل بار و از دو پا باشد یکی	«لنگی» ان باشد که در حمام بندی بر کمر

«دق» زمین بی‌گیاه ساده «پندل» اجتناب
 دان تو «پاتو» را مکانی روبروی افتاب
 هست «مفتو» ماهتاب و هست «افتو» افتاب
 جمع بندی را برستا بر الف می‌دان و نون
 «کاله» باشد پنبه‌ای کانرا بیچد پنبه‌ریس
 «نالی» و «نیمال» می‌دانی چه باشد ای کیا
 «گوشواره» حلقه‌ای را دان که اویز از آن

«تان» تار و «باف» پود و «تنغ» تیغ و «پهر» پر
 ضد پاتو را «نسو» می‌دان تو ای فرخنده فر
 دان «نسر» انجا که افتو را بر آن نبود گذر
 مثل «تیران» جمع تیر و «اسپران» جمع سپر
 از برای ریشتن بر میل چون دوک ای پسر
 آن نهالی باشد و این را ببندد زن بسر
 انکه در گوشش کند الماس و یاقوت و گهر

(رضایی، ۱۳۴۴: ۲۸-۵۸)

۳-۲-۲- نصاب عندلیب

سعید عندلیب در ۱۳۳۴ش در بیرجند متولد شد. او به لهجه بیرجندی شعر سروده و نصاب‌گونه‌ای در ۲۲۲ بیت دارد (رضوی، ۱۴۰۲: ۴۴) که در برخی ابیات به سبک و سیاق نصاب‌ها به معرفی واژه‌های گویشی پرداخته‌است:

- نمونه‌ای از ابیات نصاب عندلیب

مام «مشو» و «برهموکه» ر جان تو
 مام به جای زائو و جا لفظ و یار
 آن طرف‌تر ر کنم «اوسی‌تروک»
 جا قلیپ اب خم گو «قُرتِ او»
 مام به جای دایی و بابا بزرگ
 کفش ر خود «کوش» ما سودا کنم
 «ویشک» گویم گر ز چیز بد برم
 بر تنفر «اله» ر ما دم رواج
 وردنه ر «اردابه» گویم سو ر «سی»
 گر که شو دالی ر مو «دکی» کنم
 دل مو ما «کتی» و «سادِ سَندلار»
 ما جلسقه ر ور کتابِ شِارِ خو
 حیف که ای «نیمدری» خوبِ خور
 مام به جای ایزوگام و اسفالت

نو به جای شاید و زیرا کنم
 زنده لفظِ «زیج» خود «گستا» کنم
 «اینجه» ر ما جانشین اینجا کنم
 تا چنی حرفِ شمار خنشی کنم
 رسم لفظِ «خالو» و «بابو» کنم
 شایعه ر مایم الش خود «چو» کنم
 صوتِ ترس و هول ر «الو» کنم
 لفظِ پادو ر مو ما «پادو» کنم
 بعد از ای سقا ر ما «سَقو» کنم
 بلکه شو نی‌نی ر هم «دادو» کنم
 جا کنارِ لوده و بلهو کنم
 ثبت خود «پاتابه» و «پلتو» کنم
 واکه رویِ واژه ویندو کنم
 پشتِ بو ر خود «شوشک»، «بانندو» کنم

بس که لفظِ ناودان ر ای برار	اینجه مو «نادوشر» و «نادو» کنم
لفظِ ریخت و پاش ر سازم «پلار»	بعد از ای یارو ر ما «یارو» کنم
کال ر «کک» گویم و چانه ر «کلپ»	واژهٔ خونابه ر «زقو» کنم
گاو ر گو گویم اینجه بر خپل	کاربردِ لفظِ «پخمه‌گو» کنم
تو مگی کت را من اویزان کنم	مو مگم «جبی خور و دو کنم
عاقبت خود مهر شعر «عندلیب»	ظلمت فرهنگ خو ر «افتو» کنم

(همان: ۴۵)

۳-۳- نصاب مازندرانی

امیر تیمور قاجار، متخلص به «امیر»، معروف به «امیر مازندرانی»، فرزند محمدقلی میرزا ملک آرا (فرزند چهارم فتح‌علی شاه قاجار) و حاکم مازندران بود. او به واسطهٔ قریحهٔ شعری و پرورش یافتن در مازندران به دستور اردشیر میرزا قاجار، حاکم مازندران مأمور تنظیم لغات مازندرانی می‌گردد، از این رو به طریقهٔ ابونصر فراهی نصابی در لغات مازندرانی به تاریخ ۱۲۶۴ ق می‌سراید (ذبیحی، ۱۳۹۲: ۴۷).

متن منظوم نصاب بالغ بر ۲۲۵ بیت در ۱۱ بحر و ۹ قطعهٔ موضوعی است که قریب ۸۵۰ واژه را دربر دارد. این واژه‌ها عبارت‌اند از: اسم‌ها، فعل‌ها، نام درختان، رستنی‌ها، ماه‌ها، ماهی‌ها، پرنده‌ها، جانوران و سن دام‌ها و نام‌آواها. هر بحر با بیتی عروضی و آمیزه‌ای از لغات فارسی و مازندرانی آغاز می‌شود و در بیت دوم وزن عروضی آن بیان می‌گردد. سپس از بیت سوم تا انتهای همان بحر واژگان فارسی با معانی طبری یا بالعکس و لغاتی که معادل فارسی ندارند برابر ترکی آنها معرفی شده‌اند. این ساختار در قطعات نه‌گانه جز در قطعهٔ اول در هشت قطعهٔ پایانی نصاب که به نوعی لغت‌نامه موضوعی است دیده نمی‌شود و سراینده با سرعنوانی موضوعی به سرودن اشعار که گاهی تا پایان، معادل فارسی هم ندارد می‌پردازد (همان‌جا).

صادق کیا (۱۳۲۷) نصاب طبری امیر مازندرانی را از نظر نسخه‌شناسی، اعراب و ریشه‌شناسی واژه‌ها بررسی کرده‌است. ذبیحی (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای به معرفی نسخ موجود این نصاب پرداخته‌است.

- نمونه‌ای از ابیات نصاب طبری

مه یار عزیز ای خجیر ریکا	ترا جان عشاق بادا فدا
زمین دان «بنه» ابر امد «مها»	بود «دینه» دیروز و الان «سا»

عمو «عامی» و هم «پیر» دان پدر
 بدان چشم «چش» «اسپی» امد سفید
 «السکین» چه مرفق بود دست «بال»
 چه مکناس «معجر» «جمه» پیرهن
 تو «خواخر» بدان خواهر و شوی «شی»
 «چلو» چاه باشد «رسن» دان شریک
 ته دیگ «شتی» و روغن «رغون»
 برنج آمده دونه شلتوک «بنج»
 بود «کرک» مرغ و «طلا» دان خروس

پسر دختر امد «کیجا» و «ریکا»
 «سیودان» سیاه و «تر» دان ترا
 چه «انگوس» انگشت و «لینگ» است پا
 که «کش» آمده کفش و «پستک» قبا
 بود مرد «مردی» و زن دان «زنا»
 «جری» است ابریق و کوزه «کلا»
 خورش دان تو «قاتق» چلو را «پلا»
 که بی‌مغز و ریزش «چکو» و «چفا»
 «کلی» لانه و جوجه دان «چندکا»
 (ذبیحی، ۱۳۹۲: ۴۸)

۳-۳- نصاب‌های گرگانی

۳-۳-۱- نصاب عرفانی

سیدرضا عرفانی، متخلص به «عرفانی»، در ۱۲۷۰ش در گرگان به دنیا آمد. از کودکی ذوق شعر داشت و نوجوانی او مصادف با دوران مشروطه بود و اشعاری در تمجید مشروطه دارد. او این اشعار را برای عباسقلی خان سپهر، ادیب، نویسنده و دیپلمات قاجار می‌خواند و او عرفانی را تحسین می‌کرد و همو تخلص عرفانی را به وی داد.

عرفانی وقایع حضور محمدعلی شاه در استرآباد را در ۸۰۰ بیت بر وزن شاهنامه سروده‌است. وی آثار منظوم متعددی در موضوع گرگان و پیشینه آن داشته که اغلب آنها مفقود شده. وی در ۱۳۴۸ش در گرگان درگذشت. معروف‌ترین اثر منظوم او «نصاب گویش گرگانی» است که در سال‌های ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۶ش سروده شده و قدیمی‌ترین نصاب گویش گرگانی است.

نصاب عرفانی ظاهراً در حدود یکصد بیت بوده، اما اکنون تنها ۵۱ بیت آن موجود است که در سه بند تنظیم شده: بند نخست ۱۱ بیت، بند دوم ۲۳ بیت و بند سوم ۱۷ بیت. این سه بند بر یک وزن (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) و با سه قافیه متفاوت در قالب غزل سروده شده‌است. عرفانی در این ۵۱ بیت، ۱۵۵ واژه گرگانی را همراه معانی آنها آورده‌است. ارزش این نصاب در قدمت آن است و برخی واژه‌های این نصاب دیگر در گویش گرگانی استفاده نمی‌شود. وی برخی جاها در ذکر معنی فارسی واژه‌های گرگانی از لفظ استرآبادی آن استفاده کرده‌است (اخوان مهدوی، ۱۳۹۵: ۶۵).

- نمونه‌ای از ابیات نصاب عرفانی

ای شـرِیک دره زن، وی رفیق قافلـه
 گوش کن بهرت بخوانم ترهاتی خوش‌مزه
 مورچه «مولیچه» هست و اسفناج است «اسبناق»
 ساس «موری»، «شفت» احمق، «پاچه» پا، «مبروض» پیس
 «پنبه دانو» دوشکی کوچک بود سوراخ‌دار
 در محل گهواره‌ای اویز می‌باشد «ننو»
 کار اگر پرپیچ و خم باشد، بود پر «دنگ و فنگ»
 «لیک» مرغابی بود «پرپاش» باشد دانه پاش
 نیشگون شد «چمبلیک» و سرفه می‌باشد «کلش»
 هست «قلبیل» و «جغر» غربال و «چوچین» نیم‌سوز
 چون دهن دره «دهن لاجه» ست هنگام خمار
 روز در فکر قمار و شب نماز نافله
 از لغات اهل گرگان، گر تو داری حوصله
 «کوب» می‌باشد حصیر و باقلا شد «باقله»
 چشم احوال «پت» بود، کوتاه قد «قد خرتله»
 لوله‌ای از نی برای بول طفلان «بابله»
 ظرف تویش شکل گلدان است و لیوان «تمبله»
 گود باشد چاله و گرد و مدور «گندله»
 «ماشه» انبر، تیشه «هوکا» داس یعنی «واشله»
 قلقلک شد «زندقانو» و کمک «یگ تپله»
 «نرمه‌خل» خاکستر نرم است و ماما «قابله»
 ادم طماع یعنی «چشته‌خور» باشد «دله»
 (همان: ۶۶)

۳-۳-۲- نصاب صفائی

نصرت!... صفائی، در ۱۳۱۰ش در گرگان متولد شد. این معلم خدوم اشعار زیادی سرود که بسیاری از آنها اکنون در دست نیست. وی در ۱۳۹۳ش در زادگاه خود درگذشت.
 نصاب صفائی از مشهورترین منظومه‌های گویش گرگانی است و شاعر چندین بار آن را ویرایش کرده‌است. از این رو در نسخه‌های متعدد موجود این منظومه تفاوت‌هایی دیده می‌شود. صفائی این نصاب را در ۲۶ بیت در وزن فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن در قالب غزل سروده‌است. قافیه این نصاب برپایه یکی از شایع‌ترین قافیه‌های کلام استرآبادی؛ واژه‌های مختوم به واکه مرکب /ow/ انتخاب شده‌است. بند دوم نصاب عرفانی هم همین قافیه را دارد. وی در این نصاب ۶۳ واژه و اصطلاح گرگانی را با معانی آنها آورده‌است. ارزش نصاب صفائی در روانی کلام وی است و بسیاری از اهالی گرگان این منظومه را در حافظه خود دارند (اخوان مهدوی، ۱۳۹۵: ۶۸).

- نمونه‌ای از ابیات نصاب صفائی

اهل گرگانیم و اب شهر ما او می‌شود
 خواب ما خو، تاب ما تو، گاو ما گو می‌شود
 زنبلق یعنی تلنگر، چندانک؛ چمباتمه
 قلقلک دادن در این جا زندقانو می‌شود

هول دادن کوسه و پرتاب؛ پرتو می‌شود
ادم بی کاره و ولگرد «زیپو» می‌شود
تابه در مطبخ چو یابد دسته لقلو می‌شود
پزقه یعنی اخگر و اسراف؛ اوگو می‌شود
هرچه باشد بر قیاس سوسک «البو» می‌شود
میل بی اندازه با تعجیل «اشیتو» می‌شود
پرنمک شد چون غذا شور زلکو می‌شود
جغد شوم ساکن ویرانه کوربو می‌شود
عادت را ارث بردن از کسی سو می‌شود
(همان: ۷۰)

نیشگون دیگران در لفظ ما شد چمبلیک
«خف» کمین و «جلد» چابک، «شفت» احمق، «کاچه» خل
ما به هر کفگیر بی‌سوراخ ارسین گفته‌ایم
می‌شود تعویض در فرهنگ ما الش دگش
مار می‌گردد «مهر»، چلیپاسه گردد «ما چکل»
دیر کردن «سمب و سو»، اهسته کاری «مس مس» است
مظهر ترشی در این شهر است ترش زقروت
لیک یعنی اردک و جی جی کپورو؛ خارپشت
ما به مادر مار گوئیم و برادر را برار

۳-۵- نصاب شوشتری

اثر محمدباقر نیرومند (۱۲۷۸-۱۳۶۹ش) فرهنگی و از بنیان فرهنگ نوین خوزستان با بیش از ۱۲۰۰ واژه سروده شده است. او واژه‌های شوشتری را در دو مجموعه گرد آورده است: یکی به نام «نصاب شوشتر» که منظوم است و دیگری به نام «واژه‌نامه‌ای از گویش شوشتری» که لغت‌نامه است.

نصاب شوشتری از نصاب‌های مقدمه‌دار و لغت‌نامه فارسی شوشتری محسوب می‌شود. کتاب از دو بخش تشکیل یافته است: در بخش اول واژه‌های شوشتری را به سبک نصاب/الصبيان به رشته نظم نیکو کشیده و در بخش دوم این واژه‌ها را با معادل فارسی و انگلیسی بر حسب حروف الفبا تنظیم نموده. شمار این واژه‌ها به ۲۱۷۰ می‌رسد که دست‌کم نیمی از آنها واژه‌های مختص فارسی شوشتری است، مابقی در فارسی شوشتری تا اندازه‌ای تغییر شکل داده‌اند (وزیری، ۱۳۶۴: ۱۰).

- نمونه‌ای از ابیات نصاب شوشتری

اِبْتِدایِ سخن بنام احد	که بما داده نعمت بیحد
افریننده زمین و زمان	منبع هستی و نظام جهان
پس از آن نعت پاک پیغمبر(ص)	که بود افتخار نسل بشر
مصلح کل محمد محمود	که چنوکس نیامده بوجود
پس از او بر ائمه اطهار	هم ثنا هم درود باد نثار

جزوهای را که کرده‌ام تنظیم	مینمایم بدوستان تقدیم
بخشی از واژه‌های شوشتری	شده معنی بفارسی دری
چون نصابی در این زبان باشد	بهر تفریح دوستان باشد
گرچه دارد نقایصی کم و بیش	برگ سبزی است تحفه درویش
وزن آن در عروض از بر کن	فعلاتن مفاعیلن فعِلن
هست قران بشوشتری «قرعون»	گو به قران خوان «قرعون خون»
مجلس خاص خواندن قران	نام آن مجلس «مقابلیه» دان
به وضو نیز «دس نماز» بگو	هم به سجاده «جانماز» بگو
نام تسبیح «تعبذ» امد و مهر	نام آنرا بو او برخوان «مور»
فطره روزه است «سرروزه»	رضان را بگوی «ماروزه»
نام مسجد که «مه‌جِت» است و دیگر	لفظ منبر بمیم گو «ممبر»
	(نیرومند، ۱۳۴۹: ۳)

۳-۶- نصاب سبزواری

سیدعلینقی امین (۱۲۹۷-۱۳۷۹ ش) متولد سبزواری، سال‌ها به تدریس معقول و منقول در مدرسه سپهسالار اشتغال داشت. تاریخ سبزواری از مهم‌ترین تألیفات وی است. وی در پایان این کتاب نصاب‌گونه‌ای در معرفی واژه‌ها و افعال گویش سبزواری با معنی آنها در ۸۰ بیت دارد. ذیلا نمونه‌ای از ابیات آن می‌آید:

«کسه» کاسه است، مار هم مادر	هم «پیر» را پدر بخوان یکسر
کوچه «کیچه»، کلوچه «کلچه» بود	لب افتاده، «لفچ» و «لفچه» بود
«پهلی» پهلو است چون «گلی» است گلو	«پییزی» بازی بود، خلاف مگو
هم «نماشوم»، به معنی شب هست	«تو» بلاشک به معنی تب است
«چسبیه» هست عین چسبیده	«بیده» یک دسته یونجه تابیده
بود قفل، «قلف» و کلیدش «کلیر»	به نزد دهاتی بود نور، «تیر»
بود «تنگلی»، کوزه‌ای از سفال	بود «قلقلی»، قلقلک را مثال
چو هر بدقواره و بزرگ، «الپر» است	مرا وزن دیگر کنون در سر است
«شنگ پشنگ»، ترشح همی بود از اب	«جرو» به معنی جاروب آمده در باب
«شلیته» دامن کوتاه بس پر از چین است	شلیته پوشی رسم زنان دیرین است
	(علینقی امین، ۱۳۸۱: ۵۴۱)

۳-۷- نصاب‌های سمنانی

سمنان جزیره‌ای از گویش‌ها و لهجه‌هاست. سرایش اشعار نصاب به گویش سمنانی پیشینه‌ای حدود یک قرن دارد. نصاب واژگان سمنانی را محمدباقر نیری و فرهنگ شکوهی سروده‌اند. اشعار نیری در حدود ۶۰۰ بیت است و هزار واژه قدیمی سمنانی دارد که بسیاری از این واژه‌ها در حال منسوخ شدن است. در اشعار نیری معادل فارسی هر کلمه سمنانی آمده‌است.

۳-۷-۱- نصاب نیری

محمدباقر نیری (۱۲۸۷-۱۳۷۹ش) از شاعران طنزپرداز سمنانی است. نیری به «پدر نصاب سمنانی» شهرت دارد و نصاب او به شیوه نصاب/صبيان ابونصر فراهی است که لغات و اصطلاحات سمنانی را در قالب شعر طنزگونه به کار برده‌است. این نصاب واژه‌نامه‌ای است که بسیاری از کلمات و اصطلاحات اصیل سمنانی را در خود دارد. نصاب نیری در چند مرحله و با قالب‌ها و بحور و اوزان عروضی گوناگون سروده شده‌است.

- نمونه‌ای از ابیات نصاب نیری

«ژی‌ر» پایین و «ژور» هم بالا	«ارو» امروز شد، «هرین» فردا
«کش» بغل، «پش» پس و «پرن» جلو است	«کل» چه پیش و «پرین» چه پس فردا
«برمه» و «گریه» گریه و گردن	«ویم» بادام و هسته هم «استا»
نام سگ «اسبه»، ماده سگ «ماچوک»	بچه سگ نیز هست «اسبه‌کتا»
«لاس» هم ظاهراً سگ ماده است	ایین لغت را شنیدم از قدما
«رتّه» حمله به‌ویژه از حیوان	کبک و روباه، «کوک» و هم «ربا»
«وی» به و خوب و «وی» گم و «وییه» بید	کوچه «کیژه» است و باد باشد «وا»
گر بیرسی «کچین»، بود افلیج	غوره و غوزه، «اوره» و «کلمّا»
«سک» بود اب بینی و بینی	«ونی» است و گلو «کل» و نخ «نا»
هست «کوشه‌کله» زبان کوچک	که به نزدیک حلق دارد جا
	(جدیدی، ۱۴۰۱: ۲۳)

۴-۷-۲- نصاب شکوهی

فرهنگ شکوهی (متولد ۱۳۱۷ش) چند نصاب سمنانی سروده‌است. آثار شاعرانه او خاصه در گویش سمنانی پرمحتوا، مبتکرانه و ماندنی است.

- نمونه‌ای از ابیات نصاب شکوهی

چو نانی شد بیات گوییم «جواسه»
 «پشی» پشت و جلوی رو «پرن» است
 «چنی» جمع زن است، «بره» برادر
 «ودت» باشد غدد، برف است «وره»
 «نلیزییه ته پا» وقتی شنیدی
 هنوز امروز را گوییم «ارو»
 بود «رز» نام باغ و «باله» بیل است
 «ووی» باشد عروس، «زوما» داماد
 نشستن را به جبر «ورتیز» گویند
 بود مرغ «کرکه» و «چوتاست» جوجه

بود امروز «ارو»، حال، «اسه»
 جوال «پیکا» و «گاله» هم برن است
 چو باشی روبه‌رو، گوییم «وراو»
 «هریسه» هست خروس، گوسفند «وره»
 مواظب باش زمین گل چو دیدی!
 چو اید سال نو باشد «تورو»
 «شوالی» هست شلوار پول «پیل» است
 بود «وونی» نام دادو فریاد
 مکان تاک و مو را «کیز» گویند
 به کوچه «گیژه»، جوجه تیغی «ججه»
 (جدیدی، ۱۴۰۱: ۱۱۷)

مجموع کامل اشعار نیری و شکوهی را محمدرضا جدیدی در کتاب *نصاب واژگان سمنانی* چاپ کرد و سپس اشعار رحیم معماریان و مصطفی ترحمی را به این مجموعه افزود.

۳-۷-۳- نصاب معماریان

رحیم معماریان (۱۳۲۷-۱۳۹۹ش) به‌طور جدی به شعر و ادبیات گویش سمنانی روی آورد و اولین شعر نصاب‌گونه خود را به گویش سمنانی در کنگره زبان سمنانی قرائت نمود.

- نمونه‌ای از ابیات نصاب معماریان

نام خدا یا «خده» آغاز کار
 هرچه که خواهی به یقین، ان شود
 وقتی زمستان رود، اید بهار
 «کوفکی» شکوفه به سر درختان
 گسترده از «ولی» و گل‌ها دمن
 چشم و «چشی»، ابرو و «بری»، مو «می»
 بر سر هر کوچه یا «کیژه»، کمین
 خال یا که «خاله»، «سیوا» یعنی جدا
 کشتی این عاشق بیمار دل
 «استرا» یا ستاره در آسمان

همچو کند بر تو که یاری به بار
 پاینده «سمن» یا که سمنان شود
 «دل پی می‌شو» می‌رود از دل قرار
 باز شود چو بخت تیره‌بختان
 «سوره» و سبزه شود همچون چمن
 ابزار عاشق‌کشی ادمی
 کرده بارخ یا «دیم» خود مه‌جبین
 کرده در انجا، «خین» و یا خون به دریا
 گویی که بنشسته یا «بنیچی» گل
 «قائم بیچی» یعنی گشته نهان
 (جدیدی، ۱۴۰۱: ۱۳۷)

۳-۷-۴- نصاب ترحمی

مصطفی ترحمی (طاعت سمنانی) متولد ۱۳۳۲ش، بازنشسته آموزش و پرورش، ابیات چندی در قالب نصاب سروده‌است.

- نمونه‌ای از ابیات نصاب ترحمی

این زبان همچو گنج بی‌پایان	از نیاکان رسیده بر ما
با تکلم بر این زبان قشنگ	علم عشق را کنیم بر پا
مورچه است در زبان ما «ملیکا»	غوزه‌وا نکرده است «کلمّا»
در کنار تنور، چه میبینی؟	این یکی سیخ و آن دگر «سیخچا»
گربه حیوان خانگی باشد	هم ملوس است نام او «روا»
دیده‌ای گر تنور کوچک را	که پزند نان، نامش هست «کلجا»
گر بپرسی ز نام خرچسنة	چندش اور بود، «کررمولا»
حوض کوچک به زیر شیراب	اب گر جمع شود بود «سلچا»
گر لب کوچکش کند غنچه	نشده باز میشود «غنچا»
غرش آسمان و رعد و برق	با صدای مهیب، «قارقارا»

(جدیدی، ۱۴۰۱: ۱۴۸)

۴- نتیجه‌گیری

زبان‌ها و گویش‌ها، آینه فرهنگ بومی و ملی ایرانیان، در سال‌های اخیر متأثر از هجوم امواج رسانه‌ها به دل روستاها و نقاط دور دست و به تبع آن تبلیغ شهرنشینی و افزایش مهاجرت به شهرهای بزرگ با تهدیدهای جدی مواجه شده‌است. یکی از راهکارهای کمک به حفظ زبان‌ها و گویش‌های محلی گردآوری و تنظیم واژه‌نامه‌های گویشی است. واژه‌نامه‌های منظوم که عمدتاً بر مبنای نصاب‌های قدیمی تنظیم شده‌اند به دلیل داشتن وزن و قافیه در به ذهن سپردن واژه‌های گویشی مؤثرند. نصاب‌های معرفی‌شده در این مقاله قابل دسته‌بندی به نصاب‌های مقدمه‌دار و بی‌مقدمه‌اند. این فرهنگ‌های منظوم عمدتاً در بحور عروضی متنوع و متغیر سرایش می‌شوند و از جذابیت شعری بی‌بهره هستند. بهره بردن از ظرفیت نظم در آموزش به تسهیل انتقال و یادگیری کمک می‌کند.

با مرور شیوه‌های پرداختن به واژه‌ها و معنی آنها در نصاب‌های گویشی می‌توان به راهکارهایی از جمله آوردن پیاپی واژه گویشی و معنی آن و برعکس، ارائه معنی واژه گویشی

با واژه گویشی دیگر، آوردن معنی واژه گویشی با بهره‌گیری از معنی متضاد آن، ارائه معنی واژه گویشی در قالب یک جمله و ارائه معنی یک واژه گویشی با واژه هم‌معنا در گویش یا زبان و نصاب دیگر اشاره نمود.

پی‌نوشت

۱. نام منظومه‌های علمی هزاربیتی یا قریب بدان که بیشتر درباره نحو است.
۲. نوعی شعر قصیده‌گونه در بحر رجز. همچنین بیشتر منظومه‌های علمی قالب مثنوی معمولاً ارجوزه خوانده می‌شود.
۳. لغت فرس یا فرهنگ اسدی واژه‌نامه اسدی طوسی در سده پنجم هجری
۴. فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن / بحر «فرهنگ» مرا می‌دان و در خاطر سپر

منابع

- اخوان مهدوی محمود. ادبیات و گویش واژه‌های منظوم (بررسی دو شعر نصاب گرگانی)، فصلنامه فرهنگی، ۱۳۹۵؛ ۲(۶): ۶۲-۷۰.
- امین سیدعلینقی. تاریخ سبزوار، تهران: دایره‌المعارف ایران‌شناسی. ۱۳۸۱.
- جدیدی محمد رضا. نصاب واژگان گویش‌های شهرها و روستاهای استان سمنان، سمنان: حبله‌رود. ۱۳۹۴.
- جدیدی محمد رضا. نصاب‌نامه واژگان سمنانی، سمنان: حبله‌رود. ۱۴۰۱.
- حسنعلی‌زاده سمانه و همکاران. کارکرد فرهنگ‌های منظوم دو زبانه فارسی- ترکی در انتقال دانش زبان فارسی در دوره عثمانی در آناتولی، نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز، ۱۴۰۱؛ ۷۵(۲۴۵): ۷۳-۹۶.
- دهرامی مهدی. منظومه‌های علمی و آموزشی در ادبیات فارسی و بررسی سیر در محتوای آن (تا قرن نهم)، نشریه جستارهای ادبی، ۱۳۹۵؛ ۴۹(۴): ۱-۲۲.
- ذبیحی علی. گودرزی محمد رضا. امیر پازواری یا مازندرانی کدام یک؟، فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه، ۱۳۹۵؛ ۴(۱۰): ۳۳-۵۷.
- ذبیحی علی. نصاب طبری مجلس و هزلیات امیر مازندرانی، گزارش میراث، ۱۳۹۲؛ ۷(۱ و ۲): ۴۶-۵۳.
- رضایی جمال. فرهنگ ملاعلی‌اشرف صیوحی به لغت اهل بیرجند، مجله دانشکده ادبیات، ۱۳۴۵؛ ۱۳(۳): ۱-۱۴۴.

- رضایی جمال. گویش بیرجند (بخش نخست: فرهنگ ملاعلی/شرف صبحی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۴۴.
- رضوی ثریاالسادات. بررسی ساختارهای واژه‌های گویشی نصاب ملاعلی/شرف صبحی، پایان‌نامه ارشد زبان‌شناسی، دانشگاه بیرجند. ۱۴۰۲.
- سبزی‌پور جهان‌دوست. نیک‌گهر سیده‌فاطمه. فرهنگ‌نگاری گویشی، نشریه زبان‌پژوهی، ۱۳۹۳؛ ۶(۱۱): ۶۵-۹۶.
- شمیسا سیروس. انواع ادبی، تهران: فردوس. ۱۳۷۳.
- کیا صادق. واژه‌نامه طبری واژه‌های گویشی در هفت واژه‌نامه فارسی. تهران: دانشگاه تهران. ۱۳۲۷.
- نایی محمدصادق. نصاب صادق. میانه: نائی. ۱۳۸۳.
- نیازی حجازی. جامع اللغات. گردآورنده افسانه شیفته‌فر، ناشر: مرکز پژوهشی میراث مکتوب. ۱۳۹۰.
- نیرومند محمدباقر. نصاب شوشتر (فرهنگ لغات شوشتر به صورت شعر)، اهواز: نیرومند. ۱۳۴۹.
- نیرومند محمدباقر. واژه‌نامه‌ای از گویش شوشتری، تهران: فرهنگستان زبان ایران. ۱۳۵۵.
- وزیری عبدا... . فارسی شوشتری، اهواز: آفتاب. ۱۳۶۴.

روش استناد به این مقاله:

رضوی ثریا، ناصح محمدامین. بررسی نصاب‌های گویشی فارسی در سده‌های اخیر، زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۴۰۲؛ ۲(۱۶):

DOI: 10.22124/plid.2024.28182.1684. ۲۲۲-۲۰۶

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی